УДК 811.512.145

И.З. Гарипова,
Э.Н. Денмөхәммәтова

ФРАЗЕОЛОГИК БЕРӘМЛЕКЛӘР АША КЕШЕГӘ БӘЯ БИРҮ

В современной науке антропоцентрическая парадигма лежит на основе многих лигвистических исследований. Изучение личности через собственную речь или по характеристикам, представленными другими людьми, как в письменной, так и в устной форме является одним из актуальных направлений современного языкознания. Описание и оценка внешности человека, его деяния, намерения и др. можно увидеть и в фразеологических единицах языка, которые закрепились в нем как устойчивые характеристики в виде словосочетаний. В татарских фразеологических единицах можно найти как положительную, так и отрицательную оценку народа на те или иные действия. В данной работе рассматриваются и анализируются такие иносказательные единицы татарской речи, зафиксированные в фразеологических словарях.

Ключевые слова: фразеологизмы, положительный оттенк, отрицательный оттенк, оценивание, татарский язык, антропоцентризм.

In modern science the anthropocentric paradigm underlies many linguistic studies. The study of a person through his speech or by describing someone else, both in writing and orally is one of the topical areas of modern linguistics. The description and evaluation of a person’s appearance, his actions, intentions, etc. can also be seen in the phraseological units of the language which are fixed in it as stable phrases. In Tatar phraseological units one can find both positive and negative assessments of the people for certain actions. In this paper such allegorical units of Tatar speech are considered and analyzed.

Keywords: phraseological units, positive connotation, negative connotation, evaluation, Tatar language, anthropocentrism.

Хәзерге вакытта тел белемендә, төп тикшеренү юнәлешләренең берсе буларак, һәр яңалыкта кеше феноменын үзәккә алып карау һәм һәр нәрсәне кешегә бәйле рәвештә өйрәнү процессы бара. Тел белемен антропологик принциплар нигезендә өйрәнү идеясе яңа булмаса да, күренекле немец галиме Вилгельм фон Гумбольдттан соң [Гумбольдт, 1985, с. 234], бу юнәлештә кыю эшчәнлек XX гасырның соңгы чирегендә генә алып барыла башлый. В.М. Алпатовның «Телгә антропоцентрик һәм системацентрик яклардан якын килү» хезмәтендә кешене үзәккә куеп тикшерү алымының тарихи яктан нигезле һәм төпле булуы ассызыклана. Тикшерүче тел үзенчәлекләрен аның иҗатчысына хас үзлекләр аша өйрәнү, аңлау һәм тасвирлауның уңышлы булуы турында әйтә. Телне өйрәнүгә багышланган һәр тикшеренү эше дә антропоцентрик алымга нигезләнә, бары тик кайвакыт интуициягә нигезләнгән анализны, ә кайчак катгый ысулларга нигезләнгәнен аерып, дөрес куллану зарурлыгы турында яза [Алпатов, 1993, с. 15–21].

Кеше (индивид) башкалар белән аралашу нәтиҗәсендә җәмгыятьтә генә яши ала һәм күптөрле вазифалар башкара. Шулар арасында берсе – бәяләү вазифасы. Ул үзен, гамәлләрен, әйләнә-тирә мохитне, тирә-юньне, танып белү процессын һ.б.ларны бәяли, чөнки ул һәрнәрсәне сизә, тоя, күрә, татып карый ала һәм һәрнәрсә белән актив рәвештә кызыксына.

Бәяләү – лингвистикадагы иң мөһим категорияләрнең берсе. Ул тискәре, уңай яки нейтраль була ала. Һәрбер телдә мондый системалар үзенчәлекле, чөнки һәр халыкның кыйммәтләр төшенчәсе үзгә. Бу кыйммәтләр, гасырлар дәвамында формалашып, халыкның менталитетында саклананалар, система буларак яшиләр. Төрле объектларга һәм күренешләргә, эш-гамәлләргә шулардан чыгып бәя бирелә. Төрле милләт вәкилләренең мәдәни үзенчәлекләре төрле булган кебек, бәяләү критерийлары да төрле була. Әмма «уңай» һәм «тискәре» бәяләрнең һәр халыкта да, мәдәнияттә дә барлыгы мәгълүм. Шунлыктан мондый бәяләрне һәр мәдәният өчен кулланып була.

Кеше аңында дөнья образы лингвистик универсалияләр җыелмасы һәм милли аңны чагылдырган лингвистик билгеләрнең тасвирланышы аша барлыкка килә. Дөньяның милли-лингвистик сурәтендә объектив дөнья да, җәмгыять әгъзаларының аңа карата субъектив мөнәсәбәте дә чагылыш таба. Семантик универсалияләр җыелмасының аерылгысыз компоненты булып *яхшы / начар* бәяләү төшенчәләре санала. Л.Б. Никитина фикеренчә, «һәр кешенең аң эшчәнлеге һәм дөньяны танып белү дәрәҗәсе һәрнәрсәне бәяләү процессы аша башкарыла. Бәяләү сәләте организмның яшәү урынына туры килү дәрәҗәсен билгели. Бәяләү эшчәнлеге сәләте һәр тере организмга бирелгән, һәм бу сәләт чынбарлыкны чагыштырулар аша кабул итәргә ярдәм итә, дип әйтә алабыз» [Никитина, 2003, с. 6].

Бәяләү системасын булдыруда татар тел белемендә тотрыклы сүзтезмәләр дә катнаша. Алар ярдәмендә кинаяләп әйтелгән уңай яки тискәре бәя гади сүзләр белән белдерелгәнгә караганда күпкә үтемлерәк һәм көчлерәк яңгырый.

Татар фразеологизмнарының фәнни яктан тирәнтен өйрәнелүе тел белемендә яхшы билгеле. Элек Л. Җәләй, Ш. Рамазанов, Л. Мәхмүтова, Н. Борһанова, Г. Ахунҗанов, Х. Курбатов, Г. Әхәтов, Н. Исәнбәт, Х. Мәхмүтов, Ф. Сафиуллина, Р. Йосыпов, Л. Бәйрәмова, һ.б.лар тарафыннан фәнни тикшерелгән тотрыклы сүзтезмәләр бүген дә эзләнү объекты булудан туктамый, чөнки Г. Әхәтов, Н. Исәнбәт, Ф. Сафиуллина тарафыннан төрле сүзлекләргә туплап бирелгән фразеологик берәмлекләр кеше феноменын төрле яклап ачыклауга ярдәм итәләр.

Мәгълүм булганча, фразеологик берәмлекләр белән кызыксыну күптән башлана, мондый сүзтезмәләр әдәбият белемендә поэтика элементлары буларак, лексикологиядә – идиомалар, фольклор текстларында сынландыру, гипербола яки литота составында да һ.б. өйрәнеләләр. Бу очракта барлык тармакларны да фразеологизмнарның бәя

бирү мөмкинлеге кызыксындыра. Бәя бирү – тотрыклы сүзтезмәләрнең иң мөһим максатларының берсе. Еш кына фразеологизмнарны семантик яктан шушы үзенчәлегенә нигезләнеп төркемлиләр.

Кеше, аның тәҗрибәсе һәм белеме һәр фразеологик берәмлекнең үзәгендә тора. Ул әйләнә-тирәдәге предметлар дөньясын кешеләр белән чагыштыра, эш-гамәлләр һәм кешеләрнең сыйфатлары белән тиңли.

Татар телендә кулланылган фразеологик берәмлекләр арасында кеше тормышына караганнары аеруча еш очрый. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, татар теленең фразеологик берәмлекләренең күбесе «Кеше» макрогруппасына карый, ягъни алар кешенең гамәлләрен һәм хисләрен сурәтләү өчен файдаланылалар. Мәсәлән: *коеп куйган* – кешенең тышкы кыяфәте охшашлыгы турында, *күз төшерү* – карап алу*; башы күккә тия* – шатлыкның чиксез булуы; *чәчләр үрә тору* – шаккату, гаҗәпләнү; *баш вату* – уйлану; *талканы коры калу* – алдану һ.б.

Кешегә бәя бирүдә аның характерын билгеләү төп күрсәткеч булып тора, чөнки һәр кеше гамәлләрен төрлечә кыла. Шуннан соң алар башкаларның бәяләү предметына әверелә. Татар телендәге тотрыклы сүзтезмәләрне дә берничә төркемчәгә аерырга мөмкин: 1) кеше характерының тискәре сыйфатларын күрсәтүче фразеологик берәмлекләр; 2) кеше характерының уңай сыйфатларын белдерүче фразеологик берәмлекләр; 3) кеше характерына нейтраль бәя бирүче фразеологик берәмлекләр.

Шунысы хак: күп халыкларда шәхескә кагылышлы кайбер сыйфатлар бер үк төрле бәяләнә. Еш кына икейөзлелек, ахмаклык, эшсезлек, ялкаулык, саранлык һ.б. кебек сыйфатлар һәр халыкта да тәнкыйтьләнә. Үлемгә сәбәпче булган сыйфат һәм гамәлләр гөнаһ буларак дөнья диннәре тарафыннан да тыела һәм кире кагыла.

Татар телендә кешегә уңай бәяне белдергән фразеологик әйтелмәләр арасында кеше һәм аның тән әгъзалары атамалары белән белдерелгәннәре шактый: а) кешенең тышкы кыяфәте, ә) холкы, б) эш-гамәлләре. Моннан тыш, татар халкында дуслыкка тугрылык, итагатьлелек, белемлелек һәм профессиональ эшчәнлекнең күпкырлылыгы югары һәм уңай бәяләнә.

Тышкы кыяфәтне бәяләү аспектлары түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1. Эмоциональ аспект милли мәдәниятнең чагылышы һәм кешенең милли сәнгать образы булган тышкы кыяфәт стандартларына туры килә.

2. Психологик аспект кешене бәяләүдә тышкы һәм эчке бәйләнешне чагылдыра, психофизик, психо-эмоциональ, психик, интеллектуаль үзенчәлекләр һәм шәхес сыйфатларының тышкы күренешләрен танырга омтылыштан гыйбарәт.

3. Иҗтимагый аспект тышкы кыяфәтне бәяләүнең бер төренә карый. Ул типиклаштырылган кеше образларыннан гыйбарәт. Типиклаштыру төрле социаль катламнарга, профессиональ төркемнәргә, аның этикет формаларына бәйле була.

4. Яшь аспекты кешенең физик һәм психо-эмоциональ халәтләрен чагылдырган, гомернең билгеле бер периодына тәңгәл тышкы кыяфәттәге үзгәрешләрне бәяләүгә туры килә. Алар җәмгыятьтә булган әхлакый һәм этик нормалар, теге яки бу халыкның чит кешеләргә мөнәсәбәте, традицияләре, кеше тормышының кыйммәтен аңлау кебек критерийларны үз эченә алалар. Шулай ук сабыйлык, балачак, яшьлек, өлкәнлек, картлыкка туры килә торган үзенчәлекле бәяләү чорларына бүленәләр. Тышкы кыяфәткә бәя бирү төрле тасвирлаулар аша башкарыла, үзара бәйләнгән һәм/яки бөтенләй үзгә функциональ компонентлар, үзенчәлекләр, сыйфатлар, характеристика нигезендә төзелә.

Татар фразеологизмнары арасында кешенең тышкы кыяфәтенә уңай бәя бирә торган берәмлекләр дип түбәндәгеләрне аерып күрсәтергә мөмкин: *агызмаган бал, алтын кеше, асыл зат, асыл кеше, ата баласы, газиз баш, халык улы, менә дигән.* Алар хатын-кызга карата әйтеләләр, ир-атны сыйфатлаганда да кулланыла алалар.

Чибәр, матур кеше турында *ай дисәң авызы, көн дисәң күзе, алма бит; бер бите ай, бер бите кояш; бер кашык суга сал да йот; асыл кош; йөзе кояш булу; йөзе якты, бите ачык; керфегеннән гөл тамар; кура җиләге кук; нәзкәй бил; нечкә бил; эшкә батыр, төскә матур; тал чыбыгы кебек; угата чибәр; хур кызы* диләр. Буе озын, гәүдәсе таза булган ир-ат турында сөйләгәндә *алып кадәр* тасвирлавы кулланыла.

Ачык йөзле, киң күңелле кеше турында *ачык чырайлы, ачык күзле, йөзе ак булу; якты чырайлы; судан пакь, сөттән ак; сөттән ак, судан пакь; сөттән ак, чынаяктан пакь* фразеологизмнары кулланыла.

Бал авыз – әйтәсе сүзен матур итеп оештыра белгән, тәмле телле кеше турында сөйләгәндә әйтелә.

Татар теленең фразеологик сүзлекләрендә урын алган берәмлекләрне тикшерү түбәндәге нәтиҗәләрне бирде: сүзлекләрдә кешенең тышкы кыяфәтенә уңай бәя бирү компоненты булган 69 фразеологик берәмлек аерып каралды. Алар арасында 32 се – оригиналь фразеологизм, 37 се – бу фразеологик берәмлекләрнең синонимнары буларак билгеләнде. Анализ күрсәткәнчә, тышкы кыяфәткә бәя бирү семантикасы булган фразеологизмнар татар телендә, нигездә, соматизмнардан гыйбарәт. Бу аңлашыла да, чөнки соматизмнар кешенең тән әгъзалары, ягъни тышкы кыяфәтен билгеләүче сүзләрне тәшкил итә.

Семантик яктан караганда, татар телендә кешенең тышкы кыяфәтенә уңай бәя бирелгән фразеологизмнарда татар милли үзаңына хас кеше эталоны тудырыла. Ул түбәндәге сыйфатларга ия зат: физик яктан көчле, чибәр, зифа буйлы, нечкә билле, якты йөзле, кара кашлы, кара күзле, сөйкемле. Шунысы игътибарга лаек: кешенең тышкы кыяфәтенә уңай бәя биргән фразеологизмнар арасында гендерлык принцибы ачык күренә. Хатын-кызларның тышкы кыяфәтендә күбрәк зифа буй, нечкә бил, кара каш, кара күз, якты йөз кебек

сыйфатлар югары бәяләнсә, ир-атларның күбрәк физик ныклыгына (көченә) игътибар бирелә. Моннан чыгып, кешенең тышкы кыяфәтен бәяләүдә иҗтимагый аспект калку чагыла дип әйтә алабыз. Тышкы кыяфәткә югары бәя биргән татар фразеологизмнарында психологик аспект та зур роль уйный. Бу аспект тел / күз кебек лексемалар кергән соматизмлы фразеологизмнарда күренә. Татар кешесе әйтәсе сүзен матур итеп оештыра белгән, җор телле һәм күзне шатландыра алырлык кешеләрне матур дип саный. Фразеологизмнарда яшь аспектының чикләре билгеләнми. Димәк, татар менталитетында матурлык яшь белән турыдан-туры бәйләнештә бәяләнми, ә киресенчә, кешенең тышкы кыяфәте аның холкына йогынты ясавына игътибар ителә. Татарлар рәхимле, игелекле, эчкерсез кешеләрне югары бәялиләр, дуслык, тәҗрибәлелекне өстен күрәләр. Җаваплы, кызганучан, юмарт кеше турында *киң күңелле; алтын йөрәкле, олы йөрәкле (җанлы), изге җан, керсез йөрәк* фразеологизмнарын кулланып сөйлиләр.

Тәвәккәл, көчле характерлы, ышаныч белдергән кешеләрне *имәндәй нык, төпле фикерле, утта янмый, суда батмый* һ.б. фразеологизмнар аша тасвирлыйлар.

Көчлелекне бәяләгәндә *корычтай (тимер) нервлары, типсә (сукса) тимер өзәрлек, басса бакыр өзәрдәй, сукса, тугыз көн чумар ашамассың; сукса, чумарыңны чыгарыр* һ.б., ә тырышлык, уңганлыкны хуплаганда *кулы кулга йокмый, җир җимертеп (эшли), җиң сызганып, җиренә җиткереп* эшли дип сөйлиләр.

Кешенең акыл һәм уңай характер үзенчәлекләрен мактаганда *авыздан чыгуга эләктереп ала, аек фикерле, акылы хәзинә, башлы кеше, башы йомры, гыйлем иясе, бер сүзе мең алтын* һ.б. берәмлекләрне кулланалар.

Күп сөйләшмәү, дәшми калу да татарларда хуплана. Моның өчен *телне тыю (артык сөйләнмәү, кысылмау, дәшмичә калу), телне теш артында тоту, телне йөгәнләү* фразеологизмнары файдаланыла.

Телебезнең кешегә һәм аның гамәлләренә уңай бәя бирә торган фразеологизмнарына күзәтү ясаганнан соң, татарларда тыйнаклык, сабырлык, эшчәнлек, гаделлек, җитезлек, эчкерсезлек кебек сыйфатларның югары бәяләнүе кабат расланды. Әлеге сыйфатлар татар культурасында кеше эталонына туры килә һәм халкыбызга хас үзгәрмәс сыйфатлар булып сакланып килә.

Әмма фразеологизмнар аша кешегә тискәре бәя дә бирелә ала. Татар лингвомәдәниятендә чит кеше эшенә тыгылу, ялкаулык һәм комсызлык хөкем ителә, тупаслык һәм алдау күренешләре тискәре бәяләнә. Акылсыз, тиз кызып китүчән кешеләр үз-үзләрен тотышларын контрольдә тотмыйлар һәм еш кына башкаларга уңайсызлыклар китерәләр, шуңа күрә мондый сыйфатлар да начар дип бәяләнә.

Әлеге тикшеренү кысаларында кешегә тискәре бәя бирә торган 85 фразеологик берәмлек анализланды. Тикшерү барышында аларны 12 төркемгә бүлү мөмкинлеге табылды, чөнки акылсызлык, күп сөйләшү, ялкаулык, тәкәбберлек, әдәпсезлек (начарлык), ялагайлану

(бозыклык), усаллык, характерның сәерлеге (эксцентрика), мактану, икейөзлелек, саранлык, ямьсезлек кебек сыйфатларның татар фразеологизмнары аша тискәре бәяләнүе ачыкланды. Мәсәлән, күп сөйләүче, еш кына кеше сүзенә тыгылучыга *озын тел, теле сөяксез* дип әйтү, тәкәбберлекне белдергәндә, *кирәкле кишер яфрагы, олы кылану* сүзтезмәләрен куллану, икейөзле булу, алдауны күрсәткәндә, *күзгә төтен җибәрү, йомшак җәеп, катыга утырту* кебек фразеологизмнары булу билгеләнде. Саран кешеләргә карата *кулы үз ягына караган, туймас тамак, ач күз, ач күзле* дип әйтү, ялкауларга *трай тибү, түшәмгә төкереп яту, җиңен төшереп эшләү* һ.б. берәмлекләр аша тәнкыйть сүзләре җиткерү билгеле булды.

Шул рәвешле, тискәре эмоциональ-бәяләүле мөнәсәбәтне белдергән эмотив фразеологик берәмлекләрдә кешенең ялкаулык, тәкәбберлек, куркаклык, әдәпсезлек, саранлык кебек сыйфатлары тәнкыйтьләнә.

Гомумиләштереп әйткәндә, татар сөйләменә хас фразеологик берәмлекләрдә кеше шәхесе, аның холкы, эш-гамәлләре үзәк урынны алып тора һәм алар төрле яктан бәяләнә. Тотрыклы сүзтезмәләрдә бу бәя бирү ысуллары һәм формалары милли мифология, фольклор, күзаллаулар, ианулар аша формалашып, татар лингвомәдәниятенең бер өлешен тәшкил итәләр.

Әдәбият

Алпатов В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку // Вопросы языкознания. 1993. № 3. С. 12–15.

Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 176 б.

Гумбольдт Вильгельм фон. Язык и философия культуры: [пер. с нем.] / сост. общ. ред. и вступ. ст. А.В. Гулыги, Г.В. Рамишвили. М.: Прогресс, 1985. 451 с.

Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге: ике томда. I т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 495 б.

Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге: ике томда. II т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 365 б.

Никитина Л. Б. Образ-концепт «homo sapiens» в русской языковой картине мира как объект антропоцентристской семантики: автореф. дис. … д-ра филол. наук. Омск, 2006. 23 с.

Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. Казан: Мәгариф, 2001. 199 б.

Гарипова Илзия Зөфәр кызы,
Казан (Идел буе) федераль университетының
гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы магистры

Денмөхәммәтова Эльвира Николай кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университетының
гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты